

**Аграрна революція на Поділлі та Південно-Східній Волині
(1917-1922рр.)**

Розглядається розвиток селянського господарства Поділля і Південно-Східної Волині в роки аграрної революції (1917-1922рр).

Ключові слова: аграрна революція, поміщицьке землеволодіння, неп, парцеляція господарств, споживчо-трудова норма.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Перша світова війна згубно вплинула на економіку країни, зокрема на сільське господарство. Скоротились посівні площі, зменшилось поголів'я худоби у селянських господарствах, поглиблювалась соціальна диференціація на селі. Зневірившись в обіцянках Тимчасового уряду вирішити земельне питання реформістським шляхом, українське селянство змушене було вдатися до революційних дій. Боротьба селян вилилася в аграрну революцію, яка тривала впродовж 1917-1922 рр.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми Початок вивченню таких питань як ліквідація поміщицького землеволодіння, вилучення земельних лишків, перерозподіл земельного фонду, соціальні зміни в середовищі селянства після жовтневого перевороту, вплив аграрних перетворень на форми селянського землекористування поклали роботи В.М. Качинського [1], В.О. Якиманського [2], І. Максимова [3]. Великий поштовх вивченню даної проблеми дали праці В.Калініченка [4] . Радянська історіографія активно використовувала для висвітлення цього процесу теорію двох (антипоміщицької та антибуржуазної, комбідівської) соціальних війн на селі. Сьогодні історики схильні називати ці події общинною революцією, під ніж якої потрапили всі продуктивні сили сільського господарства. Російський історик В. Булдаков, який вирізняється радикальністю негативних оцінок «червоної смути», вжив на визначення общинної революції метафору «шаленство чорного переділу», пік якого прийшовся на кінець 1917-1918 рр., тобто на час ствердження більшовиків при владі. Жовтневий переворот легімітизував загарбницький характер «чорного

переділу», зняв з його шляху останні морально-правові перепони. «Більше того, більшовики швидко зуміли зіштовхнути чорнопередільський рух зі стихійними набігами голодних солдатів і озброєних робітників на село» [5]. Подільський губернський комісар М. Стаховський повідомляв у 1917 р., що «хвиля розгромів гвардійцями винокурних заводів викликала повну анархію у губернії, біда має стихійний характер. «Групи п'яних і озвірілих солдатів за масової участі місцевих селян вдалися до повальних розгромів поміщицьких господарств, винокурних і цукрових заводів» [6]. В цілому можна констатувати, що велике поміщицьке господарство Поділля до весни 1918 року було знищено.

Формулювання цілей статті. Метою даної статті є аналіз розвитку селянського господарства в роки аграрної революції та вплив регіональних особливостей на нього.

Виклад основного матеріалу дослідження З приходом до влади більшовиків аграрна і продовольча політика набула «воєнно-комуністичного забарвлення». На перший план аграрних перетворень вийшли великі господарства: радгоспи, комуни, артілі. Селянське індивідуальне господарство було відкинуто на задній план. Значна частина земель не потрапила до зрівняльного розподілу, якого селянство добивалося зі зброєю її руках. Підводячи перші підсумки аграрних перетворень, газета «Известия Всеукраинского ЦИК» зазначала: «У деяких губерніях малоземельні і безземельні елементи села отримали настільки незначні наділи, що й тепер вони цілком самостійно, без приробітку на стороні існувати не можуть. Таке становище спостерігається у губерніях з сильно розвинутою буряковоцукровою промисловістю (Подільська, Волинська, Київська)» [7]. Проте дуже швидко на очах розгубленої більшовицької влади народилося нове явище, яке більшовицька ідеологія називала «куркульською контрреволюцією», а сучасні історики – антикомуністичним селянським повстанським рухом. На Поділлі виникли десятки повстанських загонів, які намагалися блокувати дію більшовицьких органів влади. На території краю діяли повстанські зағони під проводом Якова Гальчевського, Ананія

Волинця, Іполіта Хмари, Яківа Шепеля. Це був справжній масовий озброєний опір селян аграрній і продовольчій політиці більшовицького режиму [8]. Досить активно подільське селянство проявило себе у протидії більшовицькій владі пасивними формами опору. Їх суть зводилася до приховування врожаю, землі, реманенту, худоби, несплати податків, самовільному захопленню землі, самогоноварінні, непослуху тощо [9]. У листівці – зверненні отамана повстанців Чорнобривки до червоноармійців і робітників, датованій січнем 1921 р., говорилося: «Громадяни-селяни! Не вірте обіцянкам комуністів і скиньте це ненависне ярмо, яке вони надягли вам на шию. Червоноармійці, покидайте ряди Червоної армії і приєднуйтеся до повстанських загонів, які ведуть святу боротьбу за визволення рідного краю з неволі і страждають за щастя українського народу» [10]. На початку 1921 року повстанський рух став головною формою громадянської війни. Селянство вперто чинило опір аграрній і продовольчій політиці більшовицького режиму. Припинити цю боротьбу міг лише компроміс між ворогуючими сторонами. Це знайшло свій вияв у переході до непівської моделі продовольчої і аграрної політики: заміні продрозкладки продподатком, принципі непорушного збереження націоналізації землі, зміцненні селянського землекористування, наданні селянам свободи вибору форм землекористування, підтримці всіма можливими заходами бідняцьких господарств тощо.

У 1922 році перебудова народного господарства на засадах нової економічної політики була в основному завершена. Неп відкрив можливості для вільного вибору селянами форм землекористування зумовив перетворення індивідуального селянського господарства у домінуючий тип виробничої одиниці в сільськогосподарському секторі економіки, члени якої, об'єднані одним сімейним бюджетом, ведуть спільне виробництво родинного типу, самі працюють у ньому і залежно від обставин займаються заробітками поза власним господарством [11]. В ході аграрної революції селянству було передано максимально можливі земельні площі. Наприклад, у Кам'янецькому повіті селяни отримали 163587 га. і збільшили свої землекористування на 49%. Проте це не змогло вирішити проблему селянського малоземелля. Якщо до революції пересічно одне селянське

господарство володіло 3,27 дес. землі, з них польової – 2,83 дес, то після революції – відповідно 3,5 дес, з них ріллі – 3,8 [12]. Отже, в ході аграрної революції селянські господарства краю не спромоглися істотно збільшити землекористування. Причиною цього стало бурхливе збільшення кількості індивідуальних селянських господарств. Цьому сприяв процес їх парцеляції (дроблення), пов'язаний із бажанням селян отримати землю згідно споживчої або трудової норми, полегшити податковий тиск тощо. «За останні роки спостерігається на селі небажане явище – надзвичайно велике число земельних поділів, – писала газета «Червона правда». – Раніш дві або й три сім'ї жили в одній хаті, працювали гуртом коло свого поля, мали спільну худобу, реманент. Сьогодні сімейні поділи набувають масового характеру. Таке явище згубно позначилося на селянському господарстві. Невеликі за розміром селянські господарства мали незначну кількість земель, яка, до того ж, не відповідала споживчій нормі, обмаль робочої худоби, реманенту. Кожний молодий госпо-гіир, що відділяється від своїх батьків, потребує для себе нової садиби. Таких садиб в останні роки відведено тисячі. На них витрачається найкраща присілкова земля. Садиба будується однією мізерною хатиною, часто без інших господарських будівель» [13]. До того ж, в ході стихійного «чорного переділу», який фактично тривав до 1923 р. розміри селянських господарств знівельовалися до 114 середньої норми: на Поділлі було встановлено трудову норму відчуження землі у заможних господарств. Вона не повинна була перевищувати 3,7 дес. на одне господарство. На чорноземних ґрунтах на кожного їдця залишали 2 десятини, деградованих чорноземах – 1,2 дес, світлих підзолистих ґрунтах – 1,5 дес, супісках і суглинках – 2,5 дес. Понаднормовий надлишок конфісковувався і, згідно надільної і норми (споживчо-трудової), яка в регіоні складала десятину землі, передавалася безземельному або малоземельному селянству [14]. Висока трудова і низька споживча норма перетворили Поділля у центр чорнопередільського руху в Україні. Селяни вимагали здійснити тотальний переділ усіх без винятку земель згідно споживчої норми. У такому випадку вдалося б підняти пересічний рівень землезабезпеченості всього на 0,32 дес. на душу, довівши споживчу норму до

0,92 дес. на їдця. У випадку завершення «чорного переділу» землі було б зруйновано всі міцні селянські господарства регіону. Радянська влада, зрозумівши шкоду «чорнопредільського руху», на цей раз виступила з вимогою припинити стихію переділу землі на зрівняльних принципах. «Видно, в середовищі селянства, – писала галета «Червоне село», – ще й досі животіє отой кавалочок земельної програми соціалістів-революціонерів, що вважає чорний переділ чудодійною пов'язкою на нашу земельну болячку. За необхідність «чорного переділу» у нас на Поділлі залишився лише один аргумент «Як мені погано, то хай і буде погано й іншим» [15]. Оцінюючи підсумки аграрної революції на Поділлі, А. Качинський зазначав: «Заможна верхівка і тут, як і в інших районах, знищена. Процес розкуркування в Подільській губернії був значно глибшим, ніж в інших регіонах, тому, що тут було значно легше для господарств проковтнути ту 0,8-1 дес. прирізки, яка фактично припадала на один двір. З іншого боку, величезний процент безпосівних господарств не зміг набратися в ході революції тієї господарської потуги і оволодіти тією землею, яка припадала на долю цих господарств на основі зрівняльного розподілу. Слабкі двори не змогли по господарському освоїти прирізку, і тому фактично вони землі не отримали [16]. Малоземельні селяни дуже неістотно збільшили своє землекористування за рахунок багатоземельних. За даними вибіркового перепису селянських господарств Подільської губернії, у 1923 р. у регіоні залишилося 2,65% безпосівних господарств, з посівом до 1 дес. на господарство – 16,32%, від 1 до 2 дес. – 38,05%, від 2 до 3 дес. – 26,5%, від 3 до 4 дес. – 10,50% [17]. Таким чином, розміри селянських господарств Поділля знівельовалися до середньої споживчої норми. Типовими для краю стали малопосівні селянські двори. Відомий знавець диференціації селянства у 20-ті роки М. Б. Гуревич для Лісостепу виділяв такі соціальні групи: бідні безпосівні до 1-1-2 дес. посіву, без або з 1 головою робочої худоби – нижчесередні, до 1, 1-2; 2-6 дес. з однією або без робочої худоби – середні до 2-4; 4-6 дес. посіву 1-2 голови робочої худоби, заможні від 2 до 6 і більше дес. посіву із 1-2; 2-3 головами робочої худоби, багаті від 4-6 дес. і 6 і більше десятин посіву з 3-4 гомони робочої худоби [18]. Застосовуючи дану

методику, Подільське губернське статистичне бюро у 1925 р. здійснило поділ селянства Поділля на соціально-майнові групи і на основі цього обрахувало, що в регіоні нараховувалося на середину 20-х років 22788 (13,0%) – безпосівних, 335298 (42,7%) – бідних, 184462 (24,4%) – нижчесередніх, 195498 (25,8%) – середніх, 18225 (2,4%) – заможних, 209 (0,03%) – багатих селянських господарств [19]. Переважання дрібних селянських господарств зумовило вирішення низки надзвичайно складних проблем, пов'язаних із їх інтенсифікацією та модернізацією.

Висновок. В ході аграрної революції 1917-1922 р. було ліквідовано поміщицькі економії, зазнала невдачі спроба більшовицького режиму на їх місці насадити великі державні господарства. Натомість індивідуальні селянські господарства, які не змогли отримати конфісковані земельні угіддя, знаходилися у важкому становищі. Селянство змушене було вчинити потужний опір воєнно-комуністичній, аграрній і продовольчій політиці. З метою подолання політичної та економічної кризи, Радянська держава стала на шлях деякої підтримки індивідуального селянського господарства, яке стало ключовим, домінуючим типом виробничої одиниці в аграрному секторі економіки аж до початку 30-х років. В організаційному відношенні селянське господарство Поділля характеризувалося середніми розмірами до тогочасної споживчої норми, яка склалася в регіоні, і значним відсотком парцелярних дрібнотоварних (середняцьких) господарств, які мали переважно натурально споживчий характер. В результаті стихійного «чорного переділу» багатоземельні заможні господарства Поділля фактично були знищені.

Література та джерела

1. Качинський В. Очерки аграрной революции на Украине. – Харьков, 1922. – Вып. 1-2.
2. Якиманський В.А. К итогам аграрной революции на Украине: по данным анкетного обследования 1922 г. – Харьков, 1924.
3. Максимов И. Итоги землеустройства на Украине на 1 января 1922 годы // Сільське господарство. – Харків, 1922. - № 3-4. – С. 44-56.
4. Калініченко В. В. Селянське господарство України в період непу. Історико-економічне дослідження. – Харків: Основа, 1997.– 404 с.
5. Булдаков В. Красная смута. Природа и последствия революционного насилия. – М., 1989. – С. 47.
6. Історія українського селянства. – К.: Наукова думка, 2006. – Т. 1. – С. 534.
7. Известия Всеукраинского ЦИК. – 1919. – 18 червня.
8. Сторожук Ярослав. Збунтоване село: повстанський рух на Поділлі в 20 роках ХХ ст. – Летичів, 2006. – С. 2-3.
9. Красносілецький Д.П. Антибільшовицький рух селян в правобережній частині УСРР у 1920-1924 рр. Автореф. дис. к.і.н. – Чернівці, 2007. – С. 9.
10. Завальнюк К.В. Провісники волі. Повстанський рух на Поділлі у персоналіях (20-і роки ХХ ст) – Літин, 2005. – С. 236.
11. Калініченко В. В. Селянське господарство України в період непу. Історико-економічне дослідження. – Харків: Основа, 1997.– С.3.
12. Сільське господарство Кам'янецьчини за перше десятиріччя Жовтневої революції. – Кам'янець-Подільський, 1927. – С. 49.
13. Розроблювання господарств // Червона правда. – 1922. – 7 березня.
14. Качинский А. Очерки аграрной революции на Украине. Уравнительный размер земли. – Харків: Держвидавництво України, 1922. – С. 84.
15. Ще раз про «чорні переділи» // Червоне село. – 1923. – 3 жовтня.
16. Качинский А. Очерки аграрной революции на Украине. Уравнительный

- размер земли. – Харків: Держвидавництво України, 1922. – С.85-86.
- 17.Олійник І. Організаційні проблеми селянського господарства Правобережної України. // Записки сільськогосподарського інституту в Кам'янці на Поділлі. – Кам'янець на Поділля, 1924. – Т. 1. – С. 9.
- 18.Гуревич М.Б. К вопросу о дифференциации крестьянского хозяйства Украины. – Харьков. – 1925. – Вып. 1. – С. 15-16.
- 19.Бюлетень Подільського губернського статистичного бюро. – Винница, 1925. – №1-2. – С. 140.